

सक्रिय सामुदायिक वन व्यवस्थापन सहजीकरण प्रक्रिया: जीविकोपार्जनका लागि वन कार्यक्रमका सिकाइ र अनुभवहरू

✎ नागेन्द्र प्रसाद यादव, के.पी. यादव, कमलेश कुमार यादव र निर्मल विक्रम थापा

परिचय

नेपालमा सामुदायिक वन विकासमा उल्लेख्य प्रगति भए तापनि वन व्यवस्थापनका क्रियाकलाप भने निष्क्रिय रहेको पाइन्छ। सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह (सा.व.उ.स.), वन प्राविधिक र स्थानीय सेवा प्रदायक संस्थाहरूको संयुक्त प्रयास र सिकाइबाट सामुदायिक वनको सक्रिय व्यवस्थापन गर्न सकिने कुरा यस आलेखमा देखाउन खोजिएको छ। यसमा निष्क्रिय वन व्यवस्थापनसम्बन्धी विभिन्न सवालहरूको पहिचान र विश्लेषण गरी समाधानका बाटो समेत देखाइएको छ। संरक्षणमुखी वन व्यवस्थापन, वनमा मौज्जात बढी भएपनि वन पैदावारको आपूर्ति कम भएको अवस्था, अवैज्ञानिक वन सम्बर्द्धन प्रणाली, कमजोर वन व्यवस्थापन योजना, त्रुटीपूर्ण वन मापन निर्देशिका, तथा तालिमप्राप्त स्थानीय सहजकर्ताले प्रदान गरिने प्राविधिक सेवाको मान्यता सवालहरूलाई वनको सक्रिय व्यवस्थापनको बाधकको रूपमा लिइएको छ। यो आलेख जीविकोपार्जनका लागि वन कार्यक्रम (एल.एफ.पी.) ले हालसम्म गरेका कार्यमूलक अनुसन्धानका नतिजा, विभिन्न औपचारिक र अनौपचारिक बैठक तथा गोष्ठीमा लिइएका निर्णय, सामुदायिक वन कार्ययोजना तथा वन मापन निर्देशिकाको विश्लेषण, र हाम्रा आफ्नै अनुभव समेतका आधारमा तयार पारिएको हो। विभिन्न समस्याहरू रहे पनि कसरी सामुदायिक वनको सक्रिय व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्ने तरिका र उपायहरूमाथि प्रकाश पार्नु यस आलेखको मुख्य लक्ष्य हो। यसमा सबै सरोकारवालाहरूको संयुक्त रूपमा प्रयास गर्ने र तिनीहरूले आफ्ना सिकाइलाई संस्थागत गरेमा मात्र सक्रिय वन व्यवस्थापन हुन सक्छ भन्ने तर्क पनि गरिएको छ।

सामुदायिक वन व्यवस्थापनको पृष्ठभूमि

नेपालको सामुदायिक वन विकासको तीन दशकको अधिकांश प्रयास सा.व.उ.स. गठन र वन हस्तान्तरणमै बितेकाले गर्दा सक्रिय वन व्यवस्थापन कार्य अगाडि बढ्न सकेन। हाल आएर दिगो वन व्यवस्थापन, सुशासन, जीविकोपार्जनजस्ता पक्षहरू सामुदायिक वनको सवालका रूपमा मानिएका छन्। यीमध्ये यस आलेख दिगो वन व्यवस्थापनमा केन्द्रित गरिएको छ। वन विकास गुरु योजना (सन् १९८८) ले नेपालका पहाडी क्षेत्रका राष्ट्रिय वन क्षेत्रलाई सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गरी स्थानीय जनताको वन पैदावारका आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न प्राथमिकता दिएको छ। शुरुताका कमसल र हैसियत विग्रेका वनको संरक्षण कार्य आवश्यक देखिएको भए पनि यिनको अवस्था सुधिएर उत्पादन क्षमता बढ्दा पनि सा.व.उ.स.हरू संरक्षणमुखी नै रहेका छन्। यसबाट वनमा अत्यधिक मौज्जात कायम भएको छ। यादव र अन्य २००३ को अनुसार स्रोतको उपयोग गर्न नसक्दा पहाडी क्षेत्रका सा.व.उ.स.हरूले स्थानीय जीविकोपार्जन तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा क्षमताअनुरूप योगदान पुऱ्याउन सकेका छैनन्। सा.व.उ.स.हरूले आफ्ना आधारभूत आवश्यकता पूर्तिको लागि भाडी, हाँगाविंगा, सुख्खा ढलेका तथा मर्न लागेका रोगी रूखहरू मात्र निकाल्ने गरेकाले वनको क्षमता अनुरूप वृद्धि मौज्जातको प्रयोग हुन नसकेको हो। वन ऐन २०४९ र वन नियमावली २०५१ अनुसार सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्नुअगावै उपभोक्ताहरूले कार्य योजना बनाउने गरेको भए तापनि अधिकांश कार्ययोजनाहरू संरक्षणमुखी नै रहेका छन् (श्रेष्ठ र अमात्य २०००, आचार्य २००२, कनेल र कँडेल २००३)। अधिकांश वन कार्य योजनामा वन सम्बर्द्धनका सैद्धान्तिक पक्ष तथा

वनको मौज्जातजस्ता प्राविधिक पक्षलाई विचार गरिएको पाइँदैन । यस्तै कतिपय कार्ययोजनामा वन सम्बद्धनसम्बन्धी सिफारिस गरिएको त हुन्छ, तर त्यसमा पनि काठलाई मात्र प्राथमिकता दिएर छानी छानी रूख कटान गर्ने र अन्य पैदावारबारे वेवास्ता गरिएको हुन्छ ।

नेपाल सरकारले गैरसरकारी सेवा प्रदायक संस्थाहरूको भूमिकामा ध्यान दिई तिनको सेवासम्बन्धी नीति पनि बनाएको छ । यसको उदाहरणको रूपमा वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयको गैरसरकारी सेवा प्राप्तिसम्बन्धी निर्देशिका २०६२ लाई लिन सकिन्छ । हालको तीनवर्षे अन्तरिम योजनाले समेत यस्तो संयन्त्रलाई प्राथमिकता दिएको छ । यसै संयन्त्र अनुरूप एल.एफ.पी.लगायत वन क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न कार्यक्रम, परियोजना र सहयोगी निकायहरूले गै.स.स.हरूबाट सेवा लिने गरेका छन् । खासगरी वन विभागलाई कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सहयोग, स्थानीय संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि, स्थानीय स्रोतव्यक्तिको विकास, विकेन्द्रीकरण र सुशासनमा सहजीकरणजस्ता कामले यी सेवा प्रदायकहरूको भूमिका प्रभावकारी तथा सहयोगी देखिन्छन् । तर वन विभागका सबै अङ्गहरूले यस संयन्त्रलाई सजिलै स्वीकार गर्न सकेका छैनन् । तर पनि एल.एफ.पी. कार्यरत क्षेत्रमा भने जिल्ला वन कार्यालयले खासगरी सामाजिक परिचालनका काममा गै.स.स.को भूमिकालाई स्वीकारेका छन् । गै.स.स.हरूबाट सा.व.उ.स. गठन तथा गठन भैसकेका सा.व.उ.स.हरूले विधान र कार्ययोजना परिमार्जनमा समेत सेवा लिन थालिसकेका छन् ।

सक्रिय वन व्यवस्थापनको अवधारणा

सक्रिय वन व्यवस्थापन भनेको यस्तो व्यावहारिक प्रक्रिया हो जहाँ उपभोक्ता समूहको सक्रियता अपरिहार्य हुन्छ । सक्रिय वन व्यवस्थापनले व्यावहारिक रूपमा सामुदायिक वनको क्षमताको आधारमा वन पैदावारको अधिकतम सङ्कलन र उपयोगको सुनिश्चितता गरिएको हुन्छ । यसले दिगो वन व्यवस्थापनको अवधारणा अनुरूप वनको क्षमता अभिवृद्धि र मौज्जात अनुसार वन पैदावारको सतत् आपूर्तिलाई सुनिश्चित गर्दछ । सैद्धान्तिक र नीतिगत रूपमा सा.व.उ.स.ले जिल्ला वन कार्यालयको प्राविधिक सहयोगमा कार्ययोजना बनाई वन व्यवस्थापन कार्य गर्नुपर्नेमा वन प्राविधिकले नै सा.व.उ.स. सदस्यहरूको न्यून सहभागितामा नै कार्ययोजना बनाउँदै आएका छन् । सा.व.उ.स.का कार्य समितिका सदस्यहरूसित गरिने छलफलमा मात्र सीमित रहेर तयार पारिने हुनाले कतिपय सा.व.उ.स.मा सदस्यहरूले कार्ययोजनालाई वन व्यवस्थापनको लागि प्रयोग गर्ने आधारको रूपमा नभएर एक कानुनी दस्तावेजको रूपमा मात्र लिएका हुन्छन् ।

तर जनतामूखी वन व्यवस्थापनमा भने जनताको आवश्यकतामा आधारित वन व्यवस्थापनको उद्देश्य निर्धारित गरिएको हुन्छ र वन व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू पनि जनता स्वयंले नै गर्दछन् (यादव २००४) । सक्रिय वन व्यवस्थापनमा पनि यहि सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको हुन्छ । वनका उपभोक्ताहरूको दीर्घकालीन आर्थिक फाइदाको लागि आधारभूत आवश्यकताको पूर्ति गर्ने मात्र नभई वन पैदावारको वृद्धिमा पनि ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । यसका लागि सक्रिय वन व्यवस्थापबाट सहयोग पुग्दछ । सक्रिय वन व्यवस्थापन प्रक्रिया विस्तार गर्नका लागि एल.एफ.पी.ले पछाडि परेका सा.व.उ.स. सदस्यहरूको सशक्तीकरण, तिनका विधान र वन कार्ययोजनाको तयारी एवं परिमार्जनमा सहयोग, व्यवस्थापन कार्यका लागि थप अवसरहरूको सिर्जना, वन व्यवस्थापनका उद्देश्य अनुरूपका वन सम्बद्धन कार्य तथा वन पैदावारको न्यायोचित वितरणमा सहयोग गर्नेजस्ता कामहरू गरिरहेको छ । यिनको छोटकरी विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

वन सम्बर्द्धन प्रदर्शन प्लट स्थापना

वन सम्बर्द्धन प्रदर्शन प्लटहरू प्रयोगशालाको रूपमा रहेका हुन्छन् र यिनमा परम्परागत र वैज्ञानिक वन सम्बर्द्धनका अभ्यासहरू सहभागीमूलक किसिमले परीक्षण गरिन्छन् । यस्ता प्लटबाट हुने सिकाइमार्फत् सामुदायिक वनको सक्रिय व्यवस्थापनका लागि सा.व.उ.स. सदस्यहरूको आत्मविश्वास र क्षमता बढ्न जान्छ । एल.एफ.पी.ले सा.व.उ.स.हरूलाई गर्दै आएको स्थलगत कोचिङ्गका क्रममा स्थापना गरिएका यी नमूना प्लटबाट वन व्यवस्थापनका नतीजा आंकलन गर्न सजिलो हुन्छ र उपभोक्ताहरू पनि ती नतीजाबाट प्रत्यक्ष लाभान्वित भएका छन् । यस्ता कोचिङ्गमा उपभोक्ताहरूको संरक्षणमुखी अवधारणा र बुझाइमा परिवर्तन ल्याउने प्रयास समेत गरिएकाले उनीहरूले सक्रिय वन व्यवस्थापनको महत्व बुझेर व्यवहारमा समेत उतार्न थालेका छन् । हाल सक्रिय वन व्यवस्थापनका कार्यप्रणालीहरू परीक्षण गरिएका प्लटबाट सकारात्मक नतीजा आएको भएतापनि छट्नी (थिनींग), मुना प्रणाली तथा अन्य विधिहरू संस्थागत गर्न आवश्यक पर्ने अभिलेख प्रणाली भने कमजोर रहेको छ । नियन्त्रित प्लट र वन सम्बर्द्धनका कार्य (उपचार) गरिएका प्लटबाट प्राप्त नतिजाको तुलना गर्दा वन पैदावार मौज्जात (स्टक) वृद्धिमा निकै फरक रहेको देखिन्छ । वि.सं. २०५६ सालमा दाङ्ग जिल्लाको राप्ती सामुदायिक वनमा स्थापना गरिएको प्रदर्शन प्लटको नतिजाबाट उक्त फरक स्पष्ट देख्न सकिन्छ (तालिका १) । यसरी वन सम्बर्द्धन कार्यहरू गरिएमा वर्षेनी केही अतिरिक्त फाइदाको रूपमा वन पैदावार पाउन सकिने देखिन्छ ।

तालिका १: प्रदर्शन प्लट (२० मी. × २० मी.) मा वृद्धि मौज्जातमा भएको वृद्धिको अवस्था

प्रदर्शन प्लटको प्रकार (उपचारको आधारमा)	आधार क्षेत्रफल (बेसल एरिया) (वर्ग मि.) मा भएको औषत वार्षिक वृद्धि प्रतिशत	
	२०५६-२०५८	२०५८-२०६५
प्लट १: २ मि×२ मि	१९.०१	६.२१
प्लट २: ३ मि×३ मि	१६.९६	७.४१
प्लट ३: ४ मि× ४ मि	२०.६४	११.९८
प्लट ४: नियन्त्रित प्लट	१४.६९	४.३४

प्रदर्शन प्लट स्थापना गर्दा प्रत्येक प्लटको इन्भेन्ट्री गरि वृद्धि मौज्जातको रेकर्ड राखिएको थियो । जस अनुसार माथिको तालिकामा देखाइएका विभिन्न प्लटहरू मध्ये प्लट नं ३ मा आधार क्षेत्रफलमा भएको वार्षिक वृद्धि २०५६-२०५८ र २०५८-२०६५ मा सबैभन्दा बढी भएको देखिन्छ । यस्तो नतिजाबारेमा सरोकारवाला संघ-संस्था एवं सा.व.उ.स.हरूबीच गरिएको छलफलले सामुदायिक वनहरूमा वन सम्बर्द्धन क्रियाकलापहरूलाई बढावा दिनमा मद्दत पुगेको छ । तालिकामा शुरुका २ वर्षमा अरु वर्षको तुलनामा वृद्धिदर बढी देखिन्छ । नियन्त्रित प्लट भन्दा अन्य प्लटमा वल्लावल्लीहरू वीचको दुरी बढी भएकाले वृद्धि बढी भएको छ । त्यसमा पनि प्लट नं. ३ को वृद्धि नियन्त्रित प्लट भन्दा लगभग ३ गुणाले बढी छ । रूखको छत्र घनत्व बढ्दै जाँदा वृद्धि घट्दै गएको देखिन्छ । यी नतिजाबाट वन व्यवस्थापनका लागि अहिले गरिने गरिएको सिफारिस पद्धतिमा परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी वनको उत्पादकत्वका लागि पुनरूत्पादन पनि धेरै महत्वपूर्ण मानिन्छ र वन व्यवस्थापन कार्यमा यसवारे पर्याप्त ध्यान दिइएन भने सम्बन्धित सा.व.उ.स.मा ठूलो क्षति पुग्न जान्छ । एल.एफ.पी. क्षेत्रमा संचालित वन व्यवस्थापन क्रियाकलापहरूमा पुनरूत्पादन प्रवर्द्धनसम्बन्धी काममा समेत प्राथमिकता दिइएको छ । यसैगरी राष्ट्रिय वनमा पनि अनुसन्धान प्लटहरू स्थापना गरी त्यसबाट हासिल हुने सिकाइबाट वन विभागका प्राविधिक कर्मचारीहरूको आत्मविश्वास बढ्न जान्थ्यो । तर

यसतर्फ पहल नभएको हुनाले वन विभागका फिल्ड कर्मचारीहरूमा आत्मविश्वास कमी रहेको छ र उनीहरूले वन सम्बर्द्धनका क्रियाकलापहरू सिफारिस गर्दा अझै संरक्षणमुखी हुने गरेका देखिन्छन् ।

सक्रिय वन व्यवस्थापनको लागि स्थलगत अनुशिक्षण

सक्रिय वन व्यवस्थापनलाई संस्थागत गर्न उपभोक्ताहरूको सहभागिता अपरिहार्य छ । उपभोक्ता समूहलाई सक्रिय वन व्यवस्थापनप्रति उत्तरदायी बनाउनका लागि यसका तुलनात्मक फाइदाहरूबारे अवगत गराउनुपर्ने हुन्छ । यसका लागि एल.एफ.पी. क्षेत्रका वन कार्ययोजनाहरू उपभोक्ताको सहभागितामा व्यवहारिक बनाउने कार्य भएको छ । तर सा.व.उ.स.हरूको सीमित ज्ञान, सीप तथा बाह्य प्राविधिक सहजीकरणको कमीका कारणले उपयुक्त वन सम्बर्द्धन क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा कानुनी तथा प्राविधिक समस्या भैल्लु पर्दछ जसले गर्दा वन पैदावार आपूर्तिमा कमी देखिन्छ । यस सन्दर्भमा कार्यमूलक सिकाइका लागि गठित संयुक्त टोलीले एल.एफ.पी. क्षेत्रमा देखिएका यस्ता कठिनाइहरू पहिचान गरी मन्त्रालय एवं वन विभागमा समस्या समाधानको लागि सिफारिस समेत गरेको छ । क्षेत्रीय तथा जिल्लास्तरमा एल.एफ.पी.ले सहभागितामूलक प्रक्रियामार्फत सकारात्मक नतिजालाई समूहस्तरमा पुऱ्याइ सक्रिय वन व्यवस्थापनलाई बढावा दिने गरेको छ । समूहस्तरमा सक्रिय वन व्यवस्थापनको अभ्यास गर्न समूहमा समावेशीकरणको आधारमा कम्तिमा ५० प्रतिशत महिला रहने गरी बढीमा ३० जना सहभागीको छनौट गरेर निम्न कुराहरूको छलफल तथा अभ्यास गर्ने गरिन्छ ।

- वन कार्ययोजनाको विश्लेषण
- सा.व.उ.स.को आवश्यकता पहिचान
- ब्लक व्यवस्थापनको उद्देश्य र गर्नु पर्ने वन सम्बर्द्धन कार्यको पहिचान,
- वन पैदावार सङ्कलन तथा बिक्रीवितरणको तरिका र सोको अभिलेख व्यवस्थापन तथा

उपभोक्तालाई परिचालन गरी वन सम्बर्द्धन क्रियाकलापहरू सञ्चालन एवं समूहद्वारा गरेका कार्यको अनुगमन जस्ता विषय अनुशिक्षणमा समावेश गरिएको हुन्छ । यो कार्य सहज रूपले सञ्चालन गर्न एक पेजको अनुशिक्षण निर्देशिका तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । साथै रेन्जर, फरेस्टर, व.र., स्थानीय श्रोतव्यक्ति तथा सहजकर्ताहरूलाई वन व्यवस्थापनसम्बन्धी यी अभ्यासहरूका बारेमा अभिमुखीकरण तालिम पनि दिइएको छ । सक्रिय वन व्यवस्थापनलाई अझ प्रभावकारी बनाउन विभिन्न किसिमको पोष्टर, पम्फलेट्स, भिडियो आदि प्रचारप्रसारका माध्यमहरू समेत प्रयोग गरिएको छ ।

गैरसरकारी सेवा प्रदायकहरूको भूमिका

वन कार्य योजना बनाउन वनस्रोत सर्भेक्षण र सामुदायिक वनभित्र गरिनुपर्ने वन सम्बर्द्धनका कामका लागि आवश्यक पर्ने प्राविधिक सहयोगको लागि सा.व.उ.स.हरूको बहूदो माग पूरा गर्ने जिम्मेवारी जिल्ला वन कार्यालयले एकलै लिइरहेको भएतापनि यसको क्षमता सीमित रहेको छ । सा.व.उ.स.हरू स्वतन्त्र संस्थाको हैसियतले अन्य संघसंस्थाहरूबाट पनि सहयोग लिन सक्छन्, तर त्यो खासै हुन सकेको छैन । जिल्ला वन कार्यालयको मुख्य कार्यक्रमको रूपमा रहेको सामुदायिक वन विकास कार्यक्रममा समेत फिल्डमा कार्यरत कर्मचारीहरूको प्रभावकारी परिचालन हुन नसक्नु र तिनको सीप र दक्षतामा पनि कमी हुनुले सा.व.उ.स.हरूले पर्याप्त मात्रामा सहयोग पाउन सकेका छैनन् । तसर्थ वन कार्ययोजनाको परिमार्जन हुन नसकी सामुदायिक वन कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा समेत असर पुगेको छ । वन नियमावलीमा सा.व.उ.स.हरूले कूना पनि स्रोतबाट सहयोग प्राप्त

गर्नसक्ने अधिकार दिइएको भएतापनि कतिपय अवस्थामा जिल्ला वन कार्यालयले यसलाई सहजै स्वीकार गरेको अवस्था छैन ।

प्राविधिक सेवासम्बन्धी सा.व.उ.स.हरूको बढ्दो मागलाई पूरा गर्न सरकारी संयन्त्रको क्षमता नभएको कारण स्थानीय स्रोत व्यक्तिको विकास तथा परिचालन गर्ने अवधारणा आएको छ । तर यी स्रोतव्यक्तिहरूबाट समूहस्तरमा प्राप्त सेवालाई पूर्ण रूपमा मान्यता दिइएको देखिँदैन । वनका केही कर्मचारीले त यिनको क्षमता विकास र परिचालनलाई आफ्नो भूमिकालाई कमजोर पारिएको रूपमा समेत लिने गरेको पाइन्छ । एल.एफ.पी. क्षेत्रमा कार्यरत प्रायः सबै वनकर्मीहरू भने स्थानीय स्रोतव्यक्तिको परिचालनमा सहयोगीको भूमिका खेलेका छन् । फलस्वरूप स्रोतव्यक्तिहरूले सा.व.उ.स.हरूलाई उत्साहित रूपमा प्रदान गरेको सेवा निकै सहायी देखिएको छ । यस सम्बन्धमा सल्यान जिल्लाको रिम गाविस अन्तर्गतको मुनाल सा.व.उ.स.का अध्यक्ष श्री रेशम उपाध्याय भन्छन् :

“हाम्रो कार्ययोजनाको म्याद ३ वर्ष अगाडि नै सकिएको थियो । हामीले यसको परिमार्जन गर्ने निर्णय गरी रे.पो.मा सहयोगको लागि अनुरोध गर्दा रे.पो.ले आफ्नो कार्यव्यस्तता र अन्य प्राथमिकताका काम देखाएर हामीलाई सहयोग गरेन । तर यस वर्ष भने तालिमप्राप्त स्रोतव्यक्तिको सहयोगमा हाम्रो सा.व.उ.स.को कार्ययोजना परिमार्जन भयो । स्वीकृत पछि यसका प्रावधानहरू हाल कार्यान्वयनमा समेत आइसकेका छन् ।”

वन स्रोत सर्वेक्षण: केही सवालहरू

वन स्रोत सर्वेक्षणका क्रममा अपनाइने वन स्रोत लेखाजोखाका विधिहरूबारे सा.व.उ.स.लाई स्पष्ट जानकारी हुन आवश्यक हुन्छ । यसो भएमा मात्र उनीहरू स्वयंले वन व्यवस्थापनका विभिन्न विकल्पहरूमा आफ्नो राय राख्न सक्दछन् । वि.सं.२०६१ मा परिमार्जन गरिएको सामुदायिक वनको सर्वेक्षण मार्गदर्शन अनुसार १० से.मी. देखि २९.९ से.मी. सम्म व्यास भएका बोट विरुवाहरू खाँवा वर्गमा र ३० से.मी. भन्दा बढी व्यास भएकाजति रूख वर्गमा पर्दछन् । यसअनुसार खाँवा वर्गमा पर्ने पूरै बोटविरुवाहरूको सञ्चिती परिमाणको गणनामा पर्दछन् । यी १० से.मी. देखि २९.९ से.मी. सम्म व्यास भएको खाँवाको औसत वार्षिक वृद्धिबमोजिम वार्षिक स्वीकार्य कटान सिफारिस गर्नु उपयुक्त हुँदैन किनभने २० से.मी. भन्दा कमको खाँवा नभै वल्लावल्लीको रूपमा प्रयोग हुन्छ र यी छटनी गर्दा निस्कन्छ ।

एल.एफ.पी. क्षेत्रका प्राविधिकहरूको एक टोलीले कार्यशाला गोष्ठीमा छलफल गरी १०-१४.९ से.मी. व्यास वर्गमा पर्नेलाई साना वल्लावल्ली, १५-१९.९ से.मी. व्यास वर्गमा पर्नेलाई ठूला वल्लावल्ली र २०-२९.९ से.मी. व्यास वर्गमा पर्नेलाई खाँवामा पर्ने गरी विभाजन गरिएको छ । यस्तै रूख वर्गमा पर्नेलाई पनि ३०-४० से.मी. सम्म व्यास भएकालाई रूख, ४०-५० से.मी. व्यास भएकालाई छिप्पिएको रूख र ५० से.मी. भन्दा बढी व्यास भएकालाई अति छिप्पिएको (Over matured) रूखमा पर्ने गरी वर्गीकृत गरिएको छ । रूखको वर्गीकरण कति पय अवस्थामा लागु नभएपनि व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले उपयुक्त देखिएको छ ।

वन सम्बर्द्धनकार्यको प्राविधिक सिफारिसहरू वनको वास्तविक अवस्था र वन व्यवस्थापनको उद्देश्यको आधारमा हुनु पर्दछ । एल.एफ.पी.ले मध्य पश्चिम क्षेत्रमा क्षेत्रीय वन निर्देशनालय र जिल्ला वन कार्यालयको सहमति अनुसार सरकारी निर्देशिका बमोजिमका सिफारिसहरूलाई आवश्यकताअनुसार परिमार्जन गर्दै व्यवहारमा उतार्दै आएको छ ।

सक्रिय वन व्यवस्थापनका नवीनतम् प्रयास र परिणामहरू

एल.एफ.पी.ले सुरुमा राप्ती क्षेत्रमा कार्य गर्दा सामुदायिक वनको अधिकांश कार्ययोजनाहरूको म्याद सकिइसकेको थियो । पुराना कार्ययोजनाहरूको विश्लेषण गर्दा पाइएको संरक्षणमुखी वन व्यवस्थापनको अवस्थामा सुधार ल्याउन विभिन्न स्तरमा छलफल र गोष्ठीहरू सुरु गरिए । यस क्रममा जिल्ला वन कार्यालय र एल.एफ.पी.ले संयुक्त रूपमा तयार पारेका केही कार्ययोजनाहरूको विश्लेषणबारेमा वृहत् छलफल भयो । प्राय सबै सामुदायिक वनहरूमा संचिती मौज्जात बढी रहेको तर अव्यवस्थित रूपमा रहेका छन् । खासखास व्यास वर्गमा पर्ने रूखविरुवाका सम्बन्धमा गरिएका सिफारिस अपुग र अव्यावहारिक भएको पनि पाइयो । तसर्थ यी वनमा सक्रिय वन व्यवस्थापन प्रक्रिया अलम्बन गर्नुपर्ने देखिएकाले मध्यपश्चिम क्षेत्रीय वन निर्देशकको अध्यक्षतामा जिल्ला वन अधिकृतहरू, सहायक वन अधिकृतहरू, क्षेत्रीय तालिम अधिकृत र एल.एफ.पी.का अधिकृतहरूको सहभागितामा वि.सं. २०६२ मा सामुदायिक वन व्यवस्थापनसम्बन्धी बैठक बसेको थियो । क्षेत्रीय वन निर्देशनालयको नेतृत्वमा सम्पन्न भएको उक्त बैठकले सक्रिय वन व्यवस्थापनलाई नयाँ मोड नै प्रदान गरेको छ । फलस्वरूप राप्ती क्षेत्रका सबै जिल्लाहरूमा सम्बन्धित निकायबाट सक्रिय वन व्यवस्थापनलाई संस्थागत बनाउँदै सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनमा नयाँ आयामको शुरूवात भएको छ । तर अझ पनि सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूले आफैले कृषिप्रणालीमा सिक्दै आएका कुरा वन व्यवस्थापनमा अनुसरण गर्न निकै कठिन मान्ने गर्दछन् । उनीहरूले खेतबारीमा मकै छर्दा सुरुमा बाक्लो गरी छर्दछन् र पछि आएर २-३ पटक गोडमेल गरी पातलो बनाउछन् । तर उनीहरूले वनमा थिनीङ्ग (छटनी) र कटान गर्न चाहदैनन् । वनको अवस्थाअनुसार पनि विभिन्न वन सम्बर्द्धन कार्यहरू आवश्यक पर्दछन् तर उपभोक्ताहरू भने अहिले पनि वनलाई वनको रूपमा होइन जङ्गलकै रूपमा देख्न रुचाउँछन् । वन कृषि प्रणाली जस्तै भएकोले यसको पनि वार्षिक वृद्धि सतत भएमा मात्र वन पैदावारको आपूर्ति सतत हुन सक्दछ ।

हाल एल.एफ.पी. कार्यरत रहेको मध्य-पश्चिम क्षेत्रमा गरिएको सक्रिय वन व्यवस्थापनका क्रममा वन प्राविधिकहरू सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनका लागि सहयोगी बन्ने पर्याप्त ठाउँ रहेको देखिन आएको छ । सा.व.उ.स.हरूले वन व्यवस्थापन गर्न ब्लकको उद्देश्य अनुरूप क्रियाकलापहरू राख्ने गरेका छन् र यो कुरा सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनमा चुनौतीपूर्ण नै रहेको छ । अन्य क्षेत्रका सा.व.उ.स.हरूको कार्ययोजनामा भएका वन व्यवस्थापनसम्बन्धी सिफारिसहरू अझै पनि संरक्षणमुखी नै रहेका छन् किन भने ब्लक अनुसार उद्देश्य निर्धारण गर्ने गरेको छैन । यिनमा अहिले पनि वनमा रहेका विभिन्न व्यासवर्गका स्टकलाई आधार मानिएको छैन र ती सिफारिसहरू पनि व्यवस्थापनको उद्देश्य अनुरूप बन्न सकेका छैनन् । केही वर्ष देखि स्थापना गरिएका नमुना प्लट तथा सक्रिय वन व्यवस्थापनसम्बन्धी गरिएको अनुसन्धानबाट वनको अवस्थाअनुसार कटान गरिएमा पुनरुत्पादन सजिलै आउने र वनको हैसियत सुध्दै जाने देखिएको छ । यस्ता नमुना तथा अनुसन्धान अन्य क्षेत्र र जिल्लाहरूमा समेत विस्तार गरी देशव्यापी बनाउनु जरुरी देखिन्छ ।

वन कार्ययोजना पुनरावलोकन तथा कार्यान्वयन

साधारणतया: सामुदायिक वन कार्य योजनाहरूमा उल्लेखित वन व्यवस्थापन सम्बन्धी सिफारिसहरू ब्लकको उद्देश्य अनुसार गरिने गरिएको छ । तर यिनमा उपभोक्ताहरूको आवश्यकताको आधारमा उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएको हुँदैन र सिफारिसहरू एकदमै परम्परागत र संरक्षणमुखी देखिन्छ । तर केही वर्ष देखि कार्ययोजना परिमार्जन र नयाँ तयार गर्दा विशेष रूपले ब्लकको अवस्था, भूसंरक्षण, पुनरुत्पादन जस्ता प्राविधिक पक्षको आधारमा उद्देश्य तय गरि वन व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरूका सिफारिसहरू गरिएको छ । यसरी उपभोक्ताहरूका विविध आवश्यकता र उद्देश्यलाई समेट्ने प्रयास

भएको छ। यसरी योजना कार्यान्वयन गर्दा पहिलेभन्दा बढी क्षेत्रफलमा वन सम्बर्द्धनका काम भएका छन् र यसबाट उपभोक्ताहरूले पहिलेको भन्दा धेरै वन पैदावारहरू पाई लाभान्वित भएका छन्। उपभोक्ताले सदुपयोग गर्ने वन पैदावारको परिमाण तथा गुणस्तरबारे वन कार्ययोजनामा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ। वनक्षेत्रको भू-उपयोग गर्न विभिन्न क्षेत्र तहमा बहुबाली प्रणालीलाई प्रोत्साहित गरिएको छ। यसरी पहिलेको तुलनामा अहिले आएर वन सम्बर्द्धन कार्यहरूमा धेरै परिवर्तन भएको देखिन्छ।

त्यसैगरी वन कार्ययोजनामा गैरकाष्ठ वन पैदावार (गै.का.व.पै.) सम्बन्धी विविध प्रावधानहरू पनि समाविष्ट गरिएको छ। यसमा पहिलेको जस्तो गै.का.व.पै. तथा जडिवुटीहरूको नाम मात्र समावेश नगरी तिनको उपलब्धता, सङ्कलन गर्न सकिने परिमाण, कुन जडिवुटी कसरी सङ्कलन गर्ने, कति सङ्कलन तथा खेती गर्ने भन्नेजस्ता कुरा उल्लेख गरिएका छन्। करीव ३०% वन कार्ययोजनामा यस किसिमका प्रावधानहरू रहेका छन्। हाल धेरैजसो सा.व.उ.स.हरूले उपलब्धता र क्षमता अनुसार गै.का.व.पै.को व्यवस्थापन गरिरहेका छन्। यसरी अहिले वन सम्बर्द्धनका अभ्यास गरिएको वनको संख्या तथा क्षेत्रफलमा प्रत्येक वर्ष वृद्धि हुँदै गएको छ। राप्ती क्षेत्रमा आ.व.२०६३/६४ मा वनको सक्रिय रूपमा व्यवस्थापन तथा सम्बर्द्धन भएको क्षेत्रफल २१०० हे. मात्र रहेकोमा आ.व. २०६४/६५ मा ९५०० हे. पुगेको छ। आ.व. २०६४/६५ मा राप्ती क्षेत्रमा १४,००० हे.मा वनको सक्रिय रूपमा व्यवस्थापन तथा सम्बर्द्धन भएको छ। नयाँ र पुरानो कार्ययोजनामा संरक्षणमुखी सोचाइलाई परिवर्तन गरी सक्रिय वन व्यवस्थापनलाई अगाडि बढाइएको छ। यसबाट सक्रिय वन व्यवस्थापनको उद्देश्यअनुरूप वन क्षेत्रको सदुपयोगमा सघाउ पुगेको छ। यसरी गै.का.व.पै.को व्यवस्थापन, जडिवुटी घाँस खेती तथा अन्य उत्पादन (जस्तै नेपाली हाते कागज) मा वृद्धि भएको छ।

सक्रिय वन व्यवस्थापन गर्दा वन पैदावार उपलब्धताको स्थिति र आर्थिक रोजगारीको अवसर:

सक्रिय वन व्यवस्थापनबाट वन पैदावारको आपूर्ति बढेको पाइएको छ। गत २ वर्षमा एल.एफ.पी. मध्यपश्चिम क्षेत्रमा विगतको भन्दा ५ गुणा बढी वन पैदावार उपलब्ध भएको छ। फिल्डस्तरमा काम गर्ने कर्मचारीहरू (रेञ्जर, व.का.स., वनरक्षक, स्थानिय स्रोतव्यक्ति एवं सुपरभाइजर) को सहयोगमा यी वन पैदावारहरू छटनी, हाँगा काट्ने, र सरसफाई जस्ता वन व्यवस्थापन कार्यबाट प्राप्त भएका हुन्।

वन कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएअनुसार समयमा नै वन सम्बर्द्धन कार्य सम्पन्न गर्नु सा.व.उ.स.हरूमा देखिएको अर्को महत्वपूर्ण परिवर्तन हो। यसबाट वनको अवस्थामा सुधार, वन पैदावारको उपलब्धता बढेको मात्र नभई वन पैदावार सङ्कलनमा लाग्ने समयमा पनि कमी आएको छ। मुख्यतः शनिवारका दिनमा मात्र वन पैदावार सङ्कलन गर्ने व्यवस्था राखिएका समूहहरूमा यो प्रावधान परिवर्तन गरी अनुकूल मौसम/समयमा वन पैदावार सङ्कलन गर्ने पाउने व्यवस्था गरेबाट वन पैदावारको सङ्कलन समय कम भएको छ र यसबाट गरीब तथा पछाडि परेका वर्गहरू लाभान्वित भएका छन्। सक्रिय वन व्यवस्थापनबाट उपलब्ध भएको बढी वन पैदावार उनीहरूले आफ्नो समुहबाहिर बिक्रीवितरण गरेर समेत फाइदा लिएका छन्।

सा.व.उ.स.हरूमा स्थलगत अनुशिक्षण गर्ने सिलसिलामा सल्यान जिल्लास्थित त्रिवेणी गाविस वार्ड नं. ६ मा भएको नौधारी सा.व.उ.स.मा रहेका ९१ घरधुरीमध्ये सम्पन्नता स्तरीकरणको हिसाबले गरीब वर्गमा पर्ने २० जना उपभोक्ताले कार्ययोजना अनुसार वन व्यवस्थापन गरी आफ्नो लागि आवश्यक पर्नेभन्दा बढी भएको दाउरा नजिकको लुहाम बजारमा बिक्री गर्ने निर्णय गरे। उनीहरूले १६ दिनमा सङ्कलन गरेको ८०० भारी दाउरा बजारमा प्रति भारी रु.७०/- को दरले बिक्री गरी रु. ५६,०००/-

कमाए । यसमध्ये समुहलाई प्रतिभारी रु.५१- र बजारमा दाउरा हेर्ने र बिक्री गराउनेलाई प्रतिभारी रु.२१- दिइएको थियो ।

वन सम्बर्द्धन सम्बन्धी कार्यमूलक अनुसन्धानको नतिजा: दाङ्ग जिल्लाको चैलाही गा.वि.स.अन्तरगतको करी सा.व.उ.स. को ५० हे. क्षेत्रफलमा सालको पुनरुत्पादन नभएको र सिन्दुरे, बोटधगेरो जस्ता सह प्रजातिको बाहुल्यता बढ्दै गएको अवस्थामा वनमा सालको पुनरुत्पादन बढाउन र वनको अवस्थामा सुधार ल्याउन गरिएको कार्यमूलक अनुसन्धानको नतिजाबाट यो समूहमा भएको आम्दानी विवरण तालिका २ मा दिइएको छ ।

तालिका २: चौलाही सा.व.उ.स.मा वन सम्बर्द्धन कार्यबाट प्राप्त वन पैदावारको परिणाम र आम्दानी विवरण

वन पैदावार	सा.व.उ.स.भित्र		सा.व.उ.स.बाहिर		जम्मा (रु)
	परिमाण	रु.	परिमाण	रु.	
काठ (क्यु.फि.)	१,५०८	१,३३,६२९.५	८,९०९.२२	११,४९,०००	१२,८२,६२९.५०
दाउरा (चट्टा)	५०	८७,३००	६० चट्टा	१,३९,५००	२,२६,८००
खावा, हलो (गोटा)	२६८	२८,४०८.५	०	०	२८,४०८.५
जम्मा	-	२४,९३,३८०	-	१२,८८,५००.०	१५,३७,८३८

नोट: चट्टा भन्नाले २० फी. ५ फी. ५ फी. साइजको दाउराको थुप्रो भन्ने बुझिन्छ । यसमा २ फी. लामो १.५ फी गोलाई वा सो भन्दा कम साइजको वन पैदावार वा दाउरा राखिएको हुन्छ ।

उक्त वनमा उद्देश्य अनुरूप व्यवस्थापन गर्दा बढो, धोद्रो रूख र सिन्दुरेको भाडी हटाएपछि सालको विरुवा प्रति हे. ३,४६० र खयर लगायत अन्य प्रजातीको ५,११३ विरुवा पुनरुत्पादन भएका छन् । वनको छत्र खुला र चरिचरण नियन्त्रण भए पछि पुनरुत्पादनको साथै वनको अवस्थामा पनि सुधार भएको छ । यस किसिमले वन सम्बर्द्धन गर्दा वनको अवस्थामा सुधार, आम्दानी र रोजगारी पनि भए हुदो रहेछ भन्ने आम उपभोक्ताहरू वन व्यवस्थापन प्रति उत्साहित भएका छन् ।

वन पैदावारमा आधारित उद्यमहरू सा.व.उ.स.हरूको आम्दानी बढाउने महत्वपूर्ण साधन बन्न सक्दछन् । खोटो सङ्कलनबाट पनि समूहको आयआर्जनमा वृद्धि गर्ने र रोजगारीका अवसर सिर्जना हुन सक्दछ । केही सा.व.उ.स.ले गरीब उपभोक्ताहरूलाई वन सम्बर्द्धनका काममा रोजगारी दिएका छन् भने केहीले वन पैदावार सङ्कलन तथा हुवानीमा पनि लगानी गरेका छन् । करीब ७०% सा.व.उ.स.हरूले तलवी वन हेरालु नियुक्त गरेका छन् । वन पैदावारमा आधारित प्रशोधन र बजारमुखी लघु उद्यमबाट रोजगारी सिर्जना र गरीबी न्युनीकरणमा टेवा पुऱ्याउँछ भने संभावना प्रशस्त छन् । तर एल.एफ.पी. मध्यपश्चिम क्षेत्रले लघुउद्यम स्थापना र सञ्चालन तथा गैर काष्ठ वन पैदावार खेतीमा लाग्ने लागत र आम्दानीको विश्लेषण गर्दा खुल्ला बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न कठिन भएको र प्रतिफल कम हुने देखिएको छ ।

सवाल र चुनौतीहरू

सक्रिय वन व्यवस्थापनमा अवरोध पुग्ने नीतिगत, संस्थागत, सैद्धान्तिक, व्यावहारिक ज्ञान तथा सीपजस्ता पक्षहरू अनेकौं छन् । एल.एफ.पी.को कार्यक्षेत्रमा सक्रिय वन व्यवस्थापनलाई बढावा दिनेगरी यी पक्षहरूमा सरोकारवालाहरूबीच छलफल गरिएको थियो र यिनमा सुधार गर्न सकिने कुराहरू पनि पहिचान भएका थिए । यसअनुरूप परिमार्जन गरिएका कार्ययोजना अनुरूप वन सम्बर्द्धन कार्यमा सुधार भई वन पैदावारको उपलब्धता बढेको छ । तर दिगो वन व्यवस्थापन अझ अगाडि बढाउन धेरै सवालहरू विद्यमान रहेका छन् र जसमध्ये मुख्य देहाय बमोजिम हुन् ।

- विभिन्न किसिमको वन व्यवस्थापन गर्न राष्ट्रिय स्तरको रणनीतिको अभाव रहनु ।
- वन प्राविधिकहरूबीच दिगो वन व्यवस्थापनका अवधारणामा साझा बुझाइको कमी हुनु र प्राविधिक कुरामा थोरै मात्र छलफल एवं अन्तरक्रिया हुनु ।
- नीति, ऐन, कानून र कार्यान्वयनबीच भिन्नता रहनु ।
- ठूला वन क्षेत्रमा पर्याप्त मात्रामा वन पैदावार उपलब्ध भएकोले सा.व.उ.स.हरू वन व्यवस्थापनको आवश्यकता महसुस नगरेका कारण महत्वपूर्ण प्रजाति रहेका वनहरू कम महत्वको प्रजाति भएको वनमा परिवर्तन हुने अवस्था आउनु ।
- तराई तथा वेसीको वनमा व्यवस्थापनको अभावले गर्दा काली लहरा र लहरे वनमारा (*Mikania micrantha*) को बाहुल्यता बढ्दै गई मुख्य प्रजातिको पुरोत्पादन नहुनु र उपभोक्ताहरूले यसलाई हटाउन श्रम खर्च गर्न न चाहेनाले मुख्य प्रजाति लोप हुने अवस्थामा पर्नु ।
- वन व्यवस्थापन संरक्षणमुखी हुनु र वनको सक्रिय व्यवस्थापन गर्नेबारे जनचेतना र संस्थागत क्षमताको कमी हुनु
- जि.व.का./गै.स.का कर्मचारीमा महत्वपूर्ण गै.का.व.पै.को व्यवस्थापनबारे ज्ञान र सीप कम हुनु ।
- वन ऐनअनुसार वन हस्तान्तरण गर्दा उपभोक्ताले चाहने र व्यवस्थापन गर्न सक्ने जस्ता प्रावधानको उचित व्याख्या र पालना नहुनु । सामुदायिक वनबाट कुन वन पैदावार कति उत्पादन एवं सङ्कलन भए र क-कसलाई कति वितरण गरे सोको रेकर्ड दुरुस्त नहुनु ।
- गै.का.व.पै.को जटिल बजार संयन्त्र रहेको र यिनको मोलमा धेरै उतार चढाव हुने हुनाले लागत भन्दा पनि कम मोलमा बिक्री गर्नुपर्ने बाध्यता रहनु ।
- धेरै सा.व.मा वन कार्ययोजनालाई व्यवस्थापन योजनाको रूपमा नभएर कानुनी दस्तावेजको रूपमा मात्र लिइएका कारणले यिनमा उल्लेख भएका प्रावधानहरू व्यवहारमा लागू गराउन कठिन हुनु ।
- वनमापन निर्देशिकामा सबै किसिम, उमेर, अवस्थाका वनमा एकै किसिमले वार्षिक स्वीकार्य कटानको मात्रा सिफारिस गरिएका कारण व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त नदेखिनु ।
- रूखको गुणस्तर, काठ र दाउराको परिभाषा बारे वन ऐन र निर्देशिकाबीच भिन्नताका कारण अन्यौल रहनु ।
- सा.व.उ.स.हरूलाई प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउन सरकारी कर्मचारीको क्षमता अपर्याप्त रहनु ।
- सक्रिय वन व्यवस्थापनका अभ्यास गर्न उपभोक्ताहरूको सहभागिता र क्षमता पनि अपर्याप्त हुनु ।
- वन व्यवस्थापनको प्राविधिक अडिट र अनुगमन नहुनु ।

निष्कर्ष

यस लेखमा उल्लेख भएका क्रियाकलापबाट एल.एफ.पी.को दिगो वन व्यवस्थापन रणनीति बमोजिम निष्क्रिय वन व्यवस्थापनबाट सक्रिय वन व्यवस्थापनतिर अगाडि बढ्न सम्भव छ भन्ने कुराको सङ्केत मिल्दछ । फिल्डमा कार्यरत कर्मचारीले गरेका कामबाट सिकाइका अवसरहरू पनि सिर्जना हुन्छन् । सक्रिय वन व्यवस्थापन पद्धतिको अवलम्बनबाट पहिलेको संरक्षणमुखी अभ्यासमा परिवर्तन भएको छ । यसबाट वन सम्बर्द्धनका अभ्यासमा वृद्धि र वन पैदावारको न्यायोचित वितरणमा सघाएको कुरा यो आलेखले प्रस्तुत गरेको छ । सा.व.उ.स.हरूले सम्पूर्ण वन क्षेत्रमा एकै किसिमको वन

व्यवस्थापन प्रक्रिया अबलम्बन नगरी क्षेत्र विशेष व्यावहारिक कार्ययोजना बनाएका छन् । यसमा सा.व.को ब्लकको निर्दिष्ट उद्देश्यअनुरूप व्यवस्थापन क्रियाकलापहरू निक्कै गरि वन कार्ययोजना बनाए छन् । यस्ता योजनामा अनुभवको आधारमा सुधार गर्दै वन व्यवस्थापनका कामहरू गरिएको छ । स्थानीय स्तरमा यसरी वन विभागका निर्देशिका र मार्गदर्शनका प्रावधानभन्दा अग्रगामी अभ्यास सुरु भएको छ ।

सा.व.उ.स.हरू एक चोटी कुरा बुझिसकेपछि परम्परागत सोचाइ र अभ्यास भन्दा पृथक सक्रिय वन व्यवस्थापनमा अग्रसर भएका छन् । सक्रिय वन व्यवस्थापनबाट सा.व.उ.स.को आवश्यकता अनुरूप व्यापारिक प्रयोजन तथा स्थानीय प्रयोगका लागि दिगो रूपमा वन पैदावार आपूर्ति गर्न सकिन्छ । वन विभागको वर्तमान संरचना सक्रिय वन व्यवस्थापनमा सहजीकरण गर्न पर्याप्त नभएकाले स्थानीय स्रोत व्यक्तिको आवश्यकता रहेको छ भन्ने पनि यस आलेखमा उल्लेख गरिएको छ । समूहहरूलाई सक्रिय वन व्यवस्थापनतर्फ प्रेरित गर्न वन क्षेत्रमा गै.स.स.को संलग्नता पनि प्रभावकारी देखिन्छ । यसका साथै समूहहरूले वनस्रोतबाट फाइदा लिन सक्ने अन्य अवसरहरूको पनि खोजी गरिनुपर्दछ । सक्रिय वन व्यवस्थापन पद्धतिलाई गति दिन देहायका कामहरू विशेष विचारणीय छन् ।

- स्थलगत अभ्यासका अनुभव र नतिजाबारे समूहहरूबीच बृहत रूपमा आदान प्रदान गर्नु पर्दछ र यसबाट प्राप्त सुझाव र सिकाइका आधारमा नीति, निर्देशिकामा परिमार्जन गर्नुपर्दछ ।
- राम्रा अभ्यासहरू लेखवद्ध गरिनु पर्दछ र विभिन्न तह एवं फोरमहरूमा प्रचारप्रसार गरी बढावा दिनु पर्दछ ।
- वन व्यवस्थापनका प्रविधिहरू सजिलो किसिमका हुनुपर्दछ, यसो भएमा सा.व.उ.स. र अन्य सेवाप्रदायकहरूले लागु गर्न सक्दछन् ।
- फिल्डमा कार्यरत कर्मचारी र सेवाप्रदायी संस्थाहरूको ज्ञान र सीप बढाउदै लानु पर्दछ, जसले गर्दा गुणस्तरीय कार्ययोजना निर्माण भई कार्यान्वयनमा समेत प्रभावकारीता आउँछ ।
- वन श्रोतको व्यवस्थापनबाट आम्दानी र रोजगारी सिर्जना गर्नका लागि वन पैदावारको व्यापारिक उत्पादनमा सहयोग गर्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

Acharya, K.P. 2002. *Twenty-four Years of Community Forestry in Nepal. International Forestry Review*, 4: 149-156.

Kanel, K.R. & Kandel, B.R. 2003. *Community Forestry in Nepal: Second Generation Issues. CF Bulletin*, 10. Kathmandu, Nepal: Community Forestry Division.

Shrestha, K. & Amatya, D. 2000. *Protection versus Active Management of Community Forests: In Community Forestry in Nepal. Proceeding of the Workshop on Community Based Forest Resource Management*, Nov 20-22, 2000, pp 3-17, Joint Technical Review Committee, Kathmandu, Nepal.

Yadav, N.P. 2004. *Forest User Groups in Nepal: Impacts on Community Forest Management and Community Development, Doctor of Philosophy*. UK: The University of Leeds, School of Geography.

Yadav, N.P., Dev, O.P., Springate Baginski, O. & Soussan, J. 2003. *Forest Management and Utilisation under Community Forestry. Journal of Forest and Livelihood*, 3(1): 37-50.